

JERUSALEM VIEWPOINTS

No. 424 (H) כ"ג אדר ב תש"ס / 30 March 2000

מהדורה מיוחדת

חקירה מתמשכת – תשלום מועט הממשלה ההולנדית ונכסי השואה

מנפרד גרסטנפלד

כישלוננו של תכסיס ההסחה | המילים הריקות של קוק | קוק נאלץ להתנצל | קוק ממציא סילוף חדש | ההיבט המוסרי | תגובות יהודיות | המלצת הוועדה: "באר יבשה" | נדרשות חקירות נוספות | הרקע | וועדת קורדס | חוקי הירושה | ועדת סחולטן | הבורסה של אמסטרדם | התפתחויות לאחר המלחמה | חברות הביטוח | ועדת ון-קמנאדה | ההיבטים הכלכליים | עשרה מיליארד גילדן שלא הוחזרו | אנטומיה של משא ומתן

הבינו במה מדובר. חשיבות הנושא היא מעבר ליכולת ההבנה שלהם. על כן נוצר פער גדול בין ציפיותיה של הקהילה היהודית שהצדק ייצא לאור – אם כי באיחור – ובין המציאות ההולנדית כפי שהוצגה על ידי הממשלה".

אמירה זו נכונה במיוחד לאור התנהגותו של ראש ממשלת הולנד וויים קוק (Wim Kok) בתקופה האחרונה. האסטרטגיה של ממשלת הולנד היתה הצגת דו"ח ון-קמנאדה מיד לאחר ועידת שטוקהולם. כך התכוונה להבטיח שלא תועלה ביקורת ציבורית כלשהי, כל עוד מכונסים יחדיו אישים מובילים רבים המתעניינים בשואה.

כישלוננו של תכסיס ההסחה

הסחה זו הצליחה באופן חלקי בלבד. ב-23 בינואר, טרם פתיחתה של ועידת שטוקהולם, דווח

הולכים וגוברים ההדים סביב חיסול המיתוסים ההולנדיים באשר להתנהגותם המוסרית במשך מלחמת העולם השנייה ואחריה.¹ ב-27 בינואר 2000, יום לאחר ועידת השואה בשטוקהולם, התפרסם הדו"ח של ועדת ון-קמנאדה (Van Kemenade). זוהי ועדת החקירה החשובה ביותר בהולנד בנושא החזר הנכסים שנשדדו מהיהודים במשך מלחמת העולם השנייה. הדו"ח ענה רק חלקית על צרכיה של ממשלת הולנד, אשר קיוותה להגיע לסיום מוחלט של הדיון על שוד הנכסים היהודיים במשך המלחמה, ועל תהליך ההחזר האיטי החלקי לאחריה.

הוועדה לא עמדה בציפיותיה של הקהילה היהודית בהולנד ומתוצה לה, בעיקר בישראל, בה יושב כיום אחוז ניכר מניצולי השואה ההולנדים. משקיף אחד אמר לי: "הממשלות ההולנדיות השונות אחרי המלחמה כשלו במתן פתרון הגון, מכיוון שלא

לפני פרסום הדו"ח הסופי, הוסיפה הוועדה את הסכום הגבוה. לאחר פרסום הדו"ח התברר, שהמספר לא היה מבוסס על חישוב כלשהו של הכספים, שלא הוחזרו על ידי שלטונות הולנד אחרי מלחמת העולם השנייה, אלא מדובר במספר שרירותי והן באשר להיבטים הפורמליים והאופרטיביים של התהליך.⁸ הצהרתו של קוק בשטוקהולם היתה אכן מנוגדת לממצאיהן של ועדות החקירה.

קוק הוסיף, שאין ספק שמצב זה "לא היה ייחודי להולנד". הערה זו היא רבת משמעות לאור העובדה, שהולנד רואה את עצמה לעיתים קרובות כמדינה המהווה מופת לאחרים. בתוקף זאת היא חשה עצמה חופשיה למתוח ביקורת על מדינות אחרות, כולל ישראל. הערתו של קוק היתה נכונה לאור העובדה, שמדינות כה רבות התנהגו באופן מחפיר במהלך המלחמה ואחריה. שימוש בנימוק כזה על ידי ראש ממשלה הולנדית מוכיח כי הוא מצוי במגננה.

בחדשות הטלוויזיה ההולנדית, שוועדת ון-קמנאדה תמליץ על תשלום של 150-250 מיליון גילדן (סכום גדול פי שניים בקירוב בשקלים) לקהילה היהודית. תוך זמן קצר נודע שבטיוטת הדו"ח הוזכר הסכום הנמוך, אולם בדיונים שהתקיימו בימים האחרונים לחלוטין, אשר הוצג כמחווה ולא כהחזר שילומים המתבצע באיחור.

היות שהדו"ח טרם פורסם ורק מעט ממנו הודלף, התמקד הויכוח בתקשורת בעיקר סביב הנימוקים לקביעת הסכום, שהנם אחת מנקודות התורפה של הדו"ח. כאשר התראיינתי בנושא זה בעיתון יומי הולנדי, התפרסמו הדברים תחת הכותרת: "ועדת ון-קמנאדה שודדת את הקהילה היהודית".² מספר כתבים שיערו, שההחלטה לגבי הסכום נפלה על פי הערכותיהם של חברי הוועדה לגבי גובה הסכום שיהיה מקובל בעיניה של התברה ההולנדית, כאשר סכום גבוה עלול לעורר מחדש גילויי אנטישמיות.³

מאתיים וחמישים מיליון הגילדן, שהומלץ עליהם, הם אכן פחות מרבע מהערך הנוכחי של הכספים, אשר לא הוחזרו על ידי הממשלות ההולנדיות לאחר המלחמה ליהודים המרוששים בניגוד לחוק ולהתנהגות מתקבלת על הדעת – זאת על פי שתי ועדות אחרות.⁴

המילים הריקות של קוק

על רקע הוויכוח שהתנהל בתקשורת, זכה נאומו של קוק בוועידת שטוקהולם לתשומת לב רבה. קוק הצהיר בין היתר: "שהחזר הזכויות המשפטיות בהולנד המרוששת אחרי המלחמה היה נכון באופן עקרוני הן מבחינה משפטית והן מבחינה פורמלית".⁵

קוק, מנהיג מפלגת העבודה ופוליטיקאי מנוסה, צריך היה לדעת שאפילו דו"ח ון-קמנאדה לא תמך בדיוק במסקנה זו. הוועדה קבעה כי "בהקמתה של המערכת החוקית להחזר, נלקח בחשבון מצבם הספציפי של קרבנות השואה היהודיים וצאצאיהם, אך מצב זה אינו מיוצג כראוי בפרטים".⁶ הוועדה הוסיפה: "במבט לאחור יש לומר, כי היה צורך בהסדר מיוחד עבור הקורבנות היהודיים".⁷

חודש לפני כן נכתב בדו"ח הסופי של ועדת חקירה אחרת, ועדת סחולטן (Scholten), שתהליך ההתזר נכשל במיוחד בנוגע לניירות ערך שנשחרו בבורסה של אמסטרדם. הדו"ח המפורט בנושא זה נקט בסגנון שלילה כפולה: היות שנושא זה היה חלק משמעותי מתהליך ההתזר הכללי, אי אפשר להסיק "שתהליך ההחזר בקשר לניירות ערך לא נכשל, הן באשר להיבטים המשפטיים,

אחרי מלחמת העולם השנייה העדיפו במכוון את האינטרסים הכלכליים של חברי הבורסה באמסטרדם על פני טובתם של הניצולים.

הממשלה דאז סברה שפעילות בכיוון אחר תזיק לשיקום הכלכלה ההולנדית. המומחה העיקרי בנושא שוד הנכסים של יהודי הולנד בשואה, יצחק ליפשיץ, פרופסור בגימלאות להיסטוריה בת זמננו, אמר שהודות למדיניות זו תרמו היהודים מעבר לסביר לשיקום כלכלתה של הולנד אחרי מלחמת העולם השנייה בתקופה של מצוקה כלכלית. הוא הוסיף: "הכלכלה משגשגת כיום. אם כן, הגיעה העת להגשת החשבון של הקהילה היהודית על מה שנלקח ממנה לאחר מלחמת העולם".

הממשלה הראשונה, שהוקמה בהולנד לאחר המלחמה, שינתה בחופזה את החוקים הנוגעים להחזר הרכוש המופקע לטובת הבורסה ולרעת הניצולים ארבעה ימים לפני כינוסו הראשון של הפרלמנט ההולנדי בתום המלחמה בנובמבר 1945.¹⁰ מועצת המדינה, גוף מייצג שחבריו ממונים לכל החיים, בראשותה הרשמית של מלכת הולנד, הביע בזמנו ביקורת חמורה על צעד זה.

ההיבט המוסרי

האם צריכים יהודי הולנד להיות מרוצים מהתנצלותו של מר קוק, במיוחד לאור העובדה שהדברים נכפו עליו בלחץ האירועים? עבור היהודים צריכה היתה ההכרה באחריות המוסרית של הממשלה בעול, שנעשה ליהודים על ידי שלטונות הולנד במשך ואחרי המלחמה - להיות משמעותית יותר.¹¹

ההיבט המוסרי כולל ארבע סוגיות בסיסיות; ראשית, הממשלה ההולנדית חייבת להכיר בחלקה באחריות המשפטית לשואת יהודי הולנד במשך מלחמת העולם השנייה. שנית, הממשלה ההולנדית חייבת להכיר באחריות המוסרית ההולנדית לגורל אזרחיה היהודים באותה תקופה. שלישית, הממשלה חייבת להכיר בקיפוחם של היהודים בחקיקה להחזר הנכסים המופקעים לאחר המלחמה. רביעית, הממשלה ההולנדית חייבת להכיר בכך, שחוקים אלו נאכפו בצורה מפלה ביחס ליהודים.

תגובות יהודיות

ליפשיץ הופיע בתכניות טלוויזיה רבות, ומתח ביקורת על העובדה, שהמחווה הפיננסית שהומלצה בדו"ח ון-קמנאדה הומצאה באופן שרירותי ללא חישובים מבוססים. בפרק הזמן הקצר שחלף בין הטיוטה לבין הדו"ח הסופי הועלה המספר, גם הפעם באופן שרירותי, מ-150 מיליון גילדן¹² ל-250 מיליון גילדן. ליפשיץ כינה את חוסר הרצינות של גישה זו 'עלבון לקהילה היהודית' והוסיף כי הוא שואף לעשיית צדק ללא מחוות.

ליפשיץ הוסיף שועדת ון-קמנאדה שכחה לבדוק שני ארכיונים חשובים: הארכיון של יוקוס (JOKOS), גוף יהודי אשר עסק בהחזר הרכוש, והארכיון של אומניה (Omnia), הכולל מידע על עסקים יהודיים שהופקעו במשך המלחמה. לפני מספר עשרות שנים התחיל ליפשיץ, כקול בודד, להעלות את נושא האפליה ההולנדית נגד היהודים אחרי מלחמת העולם השנייה. ה-CJO דחה את

קוק אמר לאחר מכן: "מה שאנחנו יכולים לעשות הוא להכיר בכשלונות אלה, ללמוד מהם ולתקן אותם במידת האפשר. זהו מהלך שהממשלה שאני עומד בראשה והעם ההולנדי מחוייבים אליו". לאור העובדה שההמלצה של ועדת ון-קמנאדה בתחום הכספי היתה ידועה, נשמעה הבטחה זו ריקה מתוכן.

קוק נאלץ להתנצל

"מדינה של מחוות קטנות" - כך נקרא ספר שנכתב על ההיסטוריה הפוליטית של הולנד. המחברים התכוונו להחמיא להולנד, אך בהקשר לעמדתה של ממשלת הולנד הנוכחית לגבי החזרת הנכסים שנשדדו מניצולי השואה, מקבל ביטוי זה משמעות שלילית.

אחרי נאומו של קוק דרשו מספר אישים, כולל רוני נפתליאל, מנהל הארגון של יהודי הולנד לעניינים ציבוריים CIDI, וחבר הנהלת ה-CJO, ארגון הגג המייצג את יהדות הולנד, את התנצלותו של קוק בשם הממשלה ההולנדית על אי הצדק, שנעשה לקורבנות השואה היהודיים על ידי הממשלות הדמוקרטיות ההולנדיות לאחר המלחמה. סירובו של קוק צרם במיוחד לאור ההתנצלות, שהביע מוקדם יותר באותו יום ראש ממשלת שבדיה גוראן פרסון (Goran Persson), בקשר להתנהגות ארצו כלפי היהודים במהלך מלחמת העולם השנייה.

העיתון היומי ההולנדי De Volkskrant, פרסם למחרת נאומו של קוק, וביום פירסומו של דו"ח ון-קמנאדה, כי קוק אמר שהשוואה עם שבדיה אינה במקומה. לדעתו, העוול שנגרם על ידי שבדיה עולה בהרבה על מעשיה של הולנד, הצהרה שאיננה דיפלומטית וקשה להוכחה. קשה להבין מה מניע ראש ממשלה הולנדי להעניק דירוג למעשי עוולה. קוק אמר שהוא מתקשה להתנצל על פעולות שנעשו באחריותן של ממשלות קודמות.

תוך זמן קצר איבד קוק את השליטה על נושא ההתנצלויות. שר האוצר, זלם (Zalm), מהמפלגה הליברלית המתחרה, הופיע בטלוויזיה באותו יום ואמר שהממשלה צריכה להתנצל בפני היהודים. הצהרות דומות באו מחברי ממשלה אחרים ומחברי הפרלמנט.

למחרת אכן התנצל קוק מטעם ממשלתו על התנהגות השלטון ההולנדי כלפי היהודים אחרי מלחמת העולם השנייה. הוא נימק את שינוי עמדתו בכך, שקרא בינתיים את דו"ח ון-קמנאדה. זהו נימוק עלוב ביותר, היות שהתנהגותם הראויה לגינוי של ההולנדים אחרי מלחמת העולם השנייה הוצגה במפורט בדו"ח קורדס (Kordes), שפורסם בסוף 1998, וכן בדו"ח סחולטן שפורסם בסוף 1999.

קוק ממציא סילוף חדש

התנצלותו של קוק כוללת טענה מסולפת חדשה: מעשי ההולנדים לאחר המלחמה נעשו ללא כוונה מראש. אולם דו"ח סחולטן הצהיר במפורש באשר להחזר של ניירות ערך שנשדדו מהיהודים, שהממשלות ההולנדיות

גרמניה. ממשלת גרמניה שילמה בשנות השישים רק 80 אחוזים מן הסכום שהיתה אמורה לשלם, בטענה שיתרתו נמצאת באחריותה של מזרח גרמניה. עתה, עם איחוד גרמניה, נותרה בעינה תביעה ל-20 האחוזים הנותרים. לסיכום, חשיבותו של דו"ח הוועדה מתמקדת בחשיפתם לעין הציבור של שלדים כה רבים שהיו חבויים עד כה בארונותיה של הולנד – אם כי רובו של המידע היה נתון כבר בידי המומחים.

הרקע

במהלך מלחמת העולם השנייה עמד בראש השלטון האזרחי הגרמני בהולנד ארתור זייס-אינקארט (Arthur Seyss-Inquart), המנהיג הנאצי האוסטרי, אשר נתמנה כרייכסקומיסאר על ידי היטלר. הפרדתם של היהודים ההולנדים מן החברה האזרחית, ביזת כל רכושם, וגירושם אל מותם, הסתייע מאוד על ידי הרשויות והמוסדות ההולנדיים האזרחיים.¹⁷ מתוך 140,000 יהודים, שהיו בהולנד בפרוץ המלחמה, נרצחו 102,000.

תפקיד מפתח בביזת הרכוש היה לבנק ליפמן-רוזנטל ושות' (Lippmann-Rosenthal & Co., Sarphatistraat). הגרמנים גנבו את שמו של בנק הולנדי ידוע, שהיה בבעלות יהודית ואשר הופקע על ידיהם, כדי ליצור אמון אצל צד שלישי. הם ייסדו מעין סניף ב-1941, אשר נועד במפורש לשוד נכסיהם של יהודים. יהודים חויבו להפקיד את נכסיהם במוסד זה, שנודע בשם "LIRO", זמן רב לפני שנאסרו ונשלחו מזרחה.

לאחר המלחמה החלה הממשלה הדמוקרטית להעביר חקיקה לתיקון העוול. הרכוש שנשדד בזריזות על ידי שלטון הכיבוש הגרמני, הושב על ידי הביורוקרטיה ההולנדית בחלקיות ובאיטיות. שרידי רכושו של LIRO הגיעו למנושלים לאחר מאבק רב. לאחר שנים רבות הוחזרו בסופו של דבר 90 אחוז מהערך הנומינלי. מתוך חישוב אחוז זה בהתאם לערכו הריאלי יחד עם אובדן הריבית, מסתבר כי בעלי התביעות כנגד LIRO איבדו לפחות מתצית מרכושם.

כמה שנים קודם לכן, בהשפעתן של מיתקפות תקשורתיות על שוויץ, ובעקבות שערוריות בנושא זה בהולנד עצמה, מינתה הממשלה ההולנדית מספר ועדות חקירה. משילוב של מסקנותיהן, מתקבל לא רק הרושם על היקף הנכונות לביצוע פקודות ושיתוף הפעולה של השלטונות עם כוחות הכיבוש, אלא גם נפרשת יריעה רחבה של מעשי אפליה נגד יהודים של ממשלת הולנד שלאחר המלחמה. חלק קטן מהמסמכים זמין באנגלית באתר אינטרנט של משרד האוצר ההולנדי (<http://www.minfin.nl/ttw>). אולם רוב החומר קיים רק בהולנדית.

ועדת קורדס

ועדת קורדס (Kordes) עסקה בעיקר בארכיוני LIRO, והגישה את הדו"ח הסופי שלה בדצמבר 1998. קורדס, יושב הראש של הוועדה, כיהן בעבר כמבקר המדינה. מסקנותיה של הוועדה כוללות הוכחות ליחסה

מסקנות דו"ח ון-קמנאדה מיד עם הצגתן. יושב הראש היוצא של ה-CJO, השופט ארנסט ניומן (Ernst Numan), הצהיר באופן דיפלומטי: "העובדה שהדו"ח קיים, היא כמובן חשובה. יש בו נתונים בעלי ערך. אנו רוצים לסגור את הנושא בהקדם האפשרי והתקדמנו צעד אחד".¹³

יושב הראש הנכנס, הנרי מרקנס (Henri Markens), אמר: "דעתי האישית היא שהמספר המוצע הוא מתחת לגבול התחתון. כדי להגדיר אותו ניסתה הוועדה לראות לאן נושבת הרוח. זה לא עונה על הציפיות".¹⁴ ה-CJO הביעה את סיפוקה על התנצלותו של קוק. ליפשיץ העיר שמעולם לא הכריח את ילדיו להתנצל, כאשר לא התכוונו לכך באמת ובתמים.

המלצת הוועדה: "באר יבשה"

גם השבועון היהודי ההולנדי NIW היה ביקורתי: "יש לשאול מדוע הזמינה הממשלה את עבודתה של הוועדה... הוועדה הגיעה, במקרה הטוב, לחישובים לא ברורים. הסכום עליו ממליצה הוועדה בפני הממשלה, אשר מוגדר כ"ראוי" עבור היהודים ההולנדים, אינו עומד ביחס סביר כלשהו לרווחים שהיו למדינה, במכוון או שלא במכוון, מהשואה. גם מעצם פעולת החלוקה רוצה הוועדה להוציא את הקהילה היהודית... ניתן רק לקוות שהממשלה תתייחס להמלצה כפי שהיא: באר יבשה".¹⁵

אברהם רות (Roet) יושב הראש של פלטפורם-ישראל (Platform Israel), ארגון הגג של כל הארגונים היהודיים ההולנדיים בישראל, קבע שהסכום המוצע הוא בלתי קביל. הוא הציע שממשלת הולנד תקח כדוגמא את ההסכם שהושג בנורבגיה, בה העניקה הממשלה, בין היתר, תשלום משמעותי לכל ניצולי השואה.

פלטפורם-ישראל פרסם תגובה ביקורתית, שבה הוא "רואה את הדו"ח של ועדת ון-קמנאדה ואת המלצותיו כבלתי מספקים. הדו"ח מאשר בהסכנות חלק מהטענות המוסריות של יהודי הולנד נגד ממשלתה, אך לא את כולן. המלצותיה הכספיות אינן מספקות בשום אופן. הלשון שהדו"ח משתמש בה ביחס לעניינים הכספיים היתה לעיתים קרובות בלתי מובנת עבור הקורא, שאיננו מתמחה בניחות כלכלי, ולפיכך מטעה".¹⁶ כמו כן נאמר שהכשלונות של ועדת ון-קמנאדה היו רבים מספור.

נדרשות חקירות נוספות

לאחר פרסום דוחותיהן של הוועדות ההולנדיות העיקריות לנושאים כלכליים, הבה ונתבונן בכמה מן המימצאים העיקריים המתפרשים על פני אלפי עמודים. רק ועדת אקרט (Ekkart), העוסקת במקורותיהם של חפצי האומנות הגנובים שבבעלות ממשלתית, עובדת עדיין, ומסקנותיה אינן צפויות לפני השנה הבאה.

ענת כבר ברור, שלא רק עניינים מוסריים מרכזיים נותרו פתוחים לחקירה, אלא גם עניינים כספיים שונים, וביניהם פעילותו של הבנק המרכזי (De Nederlandse Bank), גורלם של עסקים יהודיים מופקעים רבים, וכן זכויות יוצרים ופטנטים.

סוגיה נוספת נוגעת למשא ומתן של ממשלת הולנד עם

תביעה ששולמה. שוב נדרשו היהודים לשלם עבור שירות ממשלתי, אשר נועד להחזיר רכוש שנגנב, בתקופה שבה לא היתה לממשלה יכולת להגן עליהם. כך נגבו מהיהודים סכומים של 5.7 מיליון גילדן בקירוב.

ועדת קורדס קובעת, שתשלומים אלה חייבים להיות מוטלים על ממשלת הולנד. ניתן להשוות "שירותים מסוג זה, לתיווך של לשכת התעסוקה או להקצבות סוציאליות או תשלומים בעבור אסונות טבע. חשבונות עלויותיהן של פעולות כאלה לעולם אינן מוגשות למקבלי השירות. יש לנקוט במדיניות זהה כלפי הקורבנות היהודיים. אין ספק כי ביזת הרכוש מהווה חלק מהסבל שהם עברו".²³

חישוביו של דו"ח קורדס מגיעים לסכום של 48.6 מיליון גילדן, בעיקר בערכי תקופת מלחמת העולם, אשר לא הועבר לקהילה היהודית בניגוד לסבירות ולצדק. הוועדה לא תרגמה את הסכום לערכים עכשוויים. ניתן להעריך את הסכום המומלץ בערך עכשווי של מיליארד גילדן (כשני מיליארד שקל). גם מומחים כלכליים אינם יכולים לחשב בקלות את הערך העכשווי של הסכומים המאוזכרים בדו"חות ועדות החקירה, ועל כן עירער ה-CJO על החישובים הללו כדי להבהיר את העניין.

חוקי הירושה

יש לציין כי הסכום הכולל של המלצות ועדת קורדס איננו כולל פיצוי על מיסי עיזבון מצטברים, שהטילה ממשלת הולנד על נכסיהם המופקעים של יהודים שנרצחו. חוקי הירושה ההולנדיים מתאימים לנסיבות נורמליות של חילופי הדורות באופן טבעי ואיטי, כאשר הפרש הממוצע המשוער שבין מותם של ההורים והבנים הוא 25 שנה. אין הם מתאימים לנסיבות חסרות התקדים של השמדת 75 אחוזים מקהילה מסוימת תוך שנתיים.

לאחר המלחמה התנהגה הממשלה ההולנדית כאילו הנסיבות הרגילות נותרו בעינן, והעדיפה שלא לבחור בתאריך אחד לקביעת מועד המוות של כל הנרצחים מקרב יהודי הולנד, צעד שמשמעותו החלת מיסי עיזבון פעם אחת, ולא כפי שקרה בפועל מספר פעמים. בדרך זו נותר מעט מאוד מירושות רבות.

ועדת קורדס לא עירערה על כך והצדיקה יחס זה כלפי היהודים – והדבר הוביל לביקורת קשה. זמן קצר טרם פרסומו של דו"ח ון-קמנאדה, כתב ההיסטוריון חררד אלדרס (Gerald Aalders) מאמר שבו טען, שההבדל בין שתי שיטות החישוב בערכים עכשוויים הוא 300 – 400 מיליון גילדן לרעת היהודים.²⁴

שני חוקרים שהשתתפו בהכנת דו"ח ון-קמנאדה, פ. הוק (F. Hoek) שותף ב - KPMG וההיסטוריון פ.ו. קליין (P.W. Klein) טענו, שהערכתיו של אלדרס היו גבוהות מדי ללא ראיות מספיקות.²⁵ מאחר שנושא זה ימשיך לעלות בתקשורת, מן הראוי שממשלת הולנד תורה לחקור את הנושא.

ועדת סחולטן

ועדת סחולטן עסקה בעיקר בשוד ניירות ערך, חשבונות בנק, פוליסות ביטוח, ורכוש פרטי נוסף בבעלות יהודים, למעט עסקים. יושב ראש הוועדה היה הסגן של

הקריר של ממשלת הולנד לאחר המלחמה כלפי הניצולים היהודים, וממליצות לפצות את היהודים על עוולות שונות.¹⁸

מסקנותיה העיקריות של ועדת קורדס ביחס להתנהגות הבלתי-חוקית או הבלתי-מוסרית של ממשלת הולנד כלפי היהודים הן:

א. הממשלה שכיהנה בתקופת הכיבוש הגרמני לקחה 25.9 מיליון גילדן מחשבונות יהודיים גנובים במטרה לבנות, לתחזק, ולהפעיל את המתנות בווסטרבורק (Westerbork) ובפוכט (Vught), מהם נשלחו היהודים אל מותם. לאחר המלחמה שילמה הממשלה לקהילה היהודית 5.6 מיליון גילדן, לפי הערך הנכסי דאז. ועדת קורדס מגנה את סרובה של הממשלה הדמוקרטית של הולנד לאחר המלחמה לשלם את יתרת 20.3 מיליון הגילדנים בערכי אותה התקופה, שכן פירושו של סירוב זה הוא ש"יהודים שילמו במו ידם עבור גירושם". הוועדה כתבה: "זוהי מחשבה בלתי נסבלת עבור העם ההולנדי".¹⁹ גם החישובים המוצגים על ידי הוועדה הנם נמוכים מדי, משום שעקב האינפלציה היה ערכם של הגילדנים ששולמו אחרי המלחמה נמוך בהרבה לעומת הגילדנים שבהם נרכשו המתנות. הערך העכשווי של הסכום שהומלץ עליו הוא 450 מיליון גילדן (900 מיליון שקל בקירוב), ועולה בהרבה על הסכום המומלץ על ידי ועדת ון-קמנאדה כתשלום ראוי לקהילה היהודית.

ב. מנהליו הגרמניים של בנק LIRO שילמו מיסים בגובה של 8 מיליון גילדן לרשויות המס ההולנדיות ב - 1943. חלקם הגדול של תשלומים אלו מתייחסים לשנים שבהן בעליהם של אותם חשבונות כבר נרצחו.²⁰ או הוצאו מהחברה ההולנדית. לאחר המלחמה הוחזרו רק 2.5 מיליון גילדן.

ועדת קורדס הגיעה למסקנה שאי-השבת כסף זה ליהודים איננה חוקית, מאחר שהתשלום נעשה על בסיס החוק הגרמני, שבטל רטרואקטיבית על ידי ממשלת הולנד. גם נטילת מיסים מחשבונות ללא הסכמתם של בעלי החשבונות איננה חוקית בהולנד.

ג. עלותם המינהלית של תהליכי החזר הרכוש משני גופי ביזה עיקריים (LVVS ו-VVRA²¹) מומנה על ידי היהודים עצמם בסכום של 12.9 מיליון גילדן. ועדת קורדס הסיקה שפעולה זו היא פעולה מימסדית רגילה, ועל הממשלה לשאת בעלויות אלה. הדו"ח מצהיר: "המצב אינו דומה לבנק המספק שירותים לבעל חשבון וגובה עמלה על כך. מדובר כאן בפעולה של הממשלה הבאה לעשות צדק עם קורבנות. על הממשלה לשאת בעלות של פעולה כזו".²²

ד. עלויות מינהליות שונות של ה - NBI (Nederlandse Beheersinstituut), הגוף ששימש, בין היתר, כאפוסטרופוס על נכסי נפקדים, שכמעט כולם היו יהודים, נגבו מחשבונות של יהודים שנרצחו. מדובר בסכום של כ - 4 מיליון גילדן. שוב, מצהירה ועדת קורדס שממשלת הולנד חייבת לכסות עלויות אלה.

ה. בשנות השישים נשאה ונתנה ממשלת הולנד עם ממשלת מערב-גרמניה על הסדר שילומים. למטרה זו ייסדה הממשלה גוף ששמו CADSU, שגבה אחוזים מכל

של ניירות ערך, עשה האיגוד למסחר בניירות ערך שימוש ברגעים קריטיים באינטרס הכלכלי של מסחר תקין, כדי לכפות מדיניות והחלטות בקשר לרכוש באופן שלא תאם את המושג ההולנדי של צדק, ועדיין אינו עולה עמו בקנה אחד..."

"הסוחרים שמעלו באמון בנוגע לרכוש היהודי, איימו בשביתה בבורסה, וטענו שאינם יכולים להיות אחראים עוד על פעולות אלו, וכך שילמו החוזים רק לעיתים נדירות".³⁵ הוועדה סברה כי מן הראוי, שישורשו של האיגוד למסחר בניירות ערך, ה-AEX EXCHANGES, יגנה את התנהגות קודמו ביחס לביזה.

ועדת סחולטן ראתה בשר האוצר דאז, ליפטניק (Liefstinck) כמי שנושא בחלק מן האחריות על העובדה, שעד 1953 (שמונה שנים לאחר תום המלחמה), לא מומש כמעט דבר מן ההחזר החוקי "בצורה של השבת טובין גנובים, גם כאשר ניתן היה לשער כי התבצעה מעילה באמון ברכוש היהודים".³⁶ השר העמיד את האינטרסים של הבורסה מעל לאלה של קרבנות המלחמה. בשבועות האחרונים החל משא ומתן בין ה-CJO וה-AEX.

חברות הביטוח

לאור העיכובים החוזרים ונשנים בפרסום הדו"ח של ועדת סחולטן, החליט האיגוד ההולנדי לביטוח (Het Verbond van Verzekeraars) שלא להמתין עוד כדי ליישב את המחלוקת. האיגוד הצהיר כבר קודם לכן, כפי שעשה איגוד הבנקאים, שהוא מוותר על הזכויות המגיעות לו מתוקף חוק ההתיישנות.

בנובמבר 1999 הגיעו חברות הביטוח לסיכום עם ה-CJO, והוסכם על תשלום של 50 מיליון גילדן. סכום זה מבוסס על הכפלת סכום התביעות מתקופת המלחמה ב-22. מתוך סכום זה הופרשו 5 מיליון עבור 'אנדרטה דיגיטלית' ליהודים הולנדיים (Digitaal Monument Joodse Gemeenschap in Nederland), אשר תשחזר את חייהם של יהודים לפני שנשלחו אל מותם.³⁷ בראש הפרוייקט יעמוד ליפשיץ, שהגה את הרעיון.

בדברים שנשא מנכ"ל איגוד הביטוח, פרופסור א. פישר (E. Fischer) בתל אביב התייחס לאי שביעות רצונו של שר האוצר ההולנדי מחישוב זה. הוא הבין שמכפלה זו, המייצגת הערכה שמרנית בהשוואה לסכום הבסיסי והריבית המצטברת במשך 55 שנה, תשמש תקדים במשא ומתן בין הקהילה היהודית לבין ממשלת הולנד, וכך תצא לאור העובדה שהצעתה של ממשלת הולנד איננה מספקת.³⁸

ההסכם שהושג בין ה-CJO לחברות הביטוח הוא הוגן. הקונגרס היהודי העולמי (WJC) יצא במתקפה בלתי מוצדקת כנגדו. ה-WJC קרא לחרם על אגון (Aegon) אחת מחברות הביטוח הגדולות, מכיוון שרצו שחברת הביטוח תצטרף לוועדת החקירה הבינלאומית של תביעות מתקופת השואה. אולם מנהיגים יהודיים הולנדים בישראל ובהולנד טוענים, שהקונגרס אינו מסוגל להוכיח את האשמותיו ביחס להסכם עם אגון.

מועצת המדינה. טיבו של דו"ח הוועדה היה מאוד לא אחיד, ודו"ח הביניים שלה נתקבל בביקורת קשה בבית הנבחרים ההולנדי.²⁶

כל חברי הוועדה היו בעבר חברי הנהלה בבנקים וחברות ביטוח. קשה להתייחס אליהם כאישים נטולי פניות, אשר מתאימים לפקת על חקירה הנוגעת לגופים מהם קיבלו כסף בעבר. אמירתו של דו"ח הוועדה נתונה בספק, שכן הגוף מומן על ידי הגופים שאותם חקר. הפרק בתוך דו"ח הביניים העוסק בבנקים הנו לקוי במיוחד, ולא חל בו שיפור של ממש גם בדו"ח הסופי. המשא ומתן בין ה-CJO לבין איגוד הבנקים נמשך זמן רב, ללא התקדמות נראית לעין.

הבורסה של אמסטרדם

עיקר תשומת הלב הופנתה כלפי החקירה המפורטת לגבי הבורסה בדו"ח הסופי של ועדת סחולטן.²⁷ במשך המלחמה עשו סוחרים מניות רבים רווחים גבוהים ממכירת מניות ואגרות חוב, אשר נשדדו מבעליהם היהודיים. מוקדם יותר בשנת 1999, הועלו במונוגרפיה של אלדרס עניינים הנוגעים להתנהגות בלתי נאותה בבורסה, ונושאים אלה שבו ועלו מאוחר יותר בדו"ח סחולטן.²⁸

הדו"ח מזכיר שהמסחר בימי המלחמה בניירות ערך שנלקחו מיהודים, הוא תוצאה של בקשה מפורשת שהופנתה אל הגרמנים על ידי האיגוד למסחר בניירות ערך. ק.פ. אוברהוף (C.F. Overhoff) נשיא האיגוד, שנחשב במשך זמן רב לדמות חשובה במחתרת, הצהיר לאחר המלחמה הצהרה שקרית באומרו, שמסחר זה נעשה כדי להגן על הבעלים היהודיים של ניירות הערך.²⁹ המניע היחיד לפנייה לרשויות הגרמניות היה חוסר רצונם של חברי האיגוד לאבד את 4-5 האחוזים מתוך המחזור שהיו בבעלות יהודית.³⁰ אלדרס הסיק כבר קודם לכן: "סוחרים שקנו ניירות ערך 'נגועים' עשו זאת ביודעין".³¹ כשמעסיקו של אוברהוף פשט את הרגל ב-1948, התגלה שהוא מעל בכספי החברה מזה עשר שנים. אלדרס מניח שעובדה זו היא שעודדה אותו להשביע את רצונם של הגרמנים.³²

התפתחויות לאחר המלחמה

לאחר המלחמה החליט התובע ההולנדי לא להגיש תביעה נגד הגרמני רבהולץ (Rebholz), דמות המפתח של שיתוף הפעולה בבורסה בנוגע לניירות הערך שהיו שייכים ליהודים. התובע כתב בשנת 1950: "הנימוק העיקרי נגד הגשת תביעה הוא שאחרים, אנשי כספים הולנדיים טהורים, עשו בדיוק את מה שעשה רבהולץ וסחרו בהיקף גדול פי עשרה בניירות ערך יהודיים. הוצאת שם רע על בנקאים ידועי-שם כיום, כאשר יש להניח שהדברים לא יגיעו לכלל הרשעה, איננה רצויה".³³

לאחר המלחמה הסכימו חברי האיגוד ביניהם שלא לספק מידע על עסקאות מזמן המלחמה למנושלים מרכושים, כלומר ליהודים, והדבר מנע מהם כמעט לחלוטין את האפשרות להוכיח שהקונים היו מודעים לכך שהם סוחרים ברכוש גזול.³⁴

ועדת סחולטן קובעת: "עד כמה שהדבר נוגע להשבתם

ועדת ון-קמנאדה

מסקנותיה של ועדת ון-קמנאדה בולטות בעיקר בשל הפער בין ההיבטים המוסריים לבין הסוגיות הפיננסיות. באשר לסוגיות המוסריות מצהירה הוועדה: "אף על פי שהעובדות המזעזעות באשר לרצח היהודים התגלו במלוא היקפם תוך זמן קצר יחסית, הוקדשה להם תשומת לב ציבורית מועטה. חוגים רחבים התוודעו לזוועות שנעשו ליהודים רק כמה עשורים לאחר המלחמה. כך שהכרתה של החברה באחריות ובצורך לפעול לטובתם של קורבנות הרדיפות, ובמיוחד ליהודים ביניהם, באה באיחור". הוועדה מצביעה על כך שחוק סוציאלי מיוחד לקורבנות המלחמה נחקק רק ב-1972.³⁹

הדו"ח מונה כשלים נוספים בתקופה שלאחרי המלחמה: "רדיפת היהודים לא הושמה באופן שיטתי על סדר היום של המשפטים שנערכו למשתפי פעולה ופושעי מלחמה לאחר המלחמה, או בחקירה הממשלתית של מעשי הממשלה הגולה. גם הארגון ותהליך ההחזר של הביזה לא נחקר בשיטתיות".⁴⁰

חלק מסוגיה זו נוסח בצורה חריפה יותר במאמר של אלדרס בעיתון היומי ההולנדי המוביל נרס הנדלסבלד (NRC Handelsblad). הוא תיאר את האירועים שלאחר מלחמת העולם: "לא ניתנו כל תנאים מועדפים ליהודים שרכושם נגזל, ואשר נפגעו יותר מכל קבוצה אחרת. מעולם לא נערך דיון ציבורי לגבי ההתנהגות הראויה בהקשר זה".⁴¹

עשרה מיליארד גילדן שלא הוחזרו

כותב שורות אלו הכין הערכה גסה של סדרי הגודל של הביזה במונחים עכשוויים. שימוש במכפלה שהונהגה בסיכום שבין חברות הביטוח לבין ה-CJO, שהיא כאמור שמרנית, מעלה שכ-22 מיליארד גילדן בערכים בני זמננו נגזלו מן היהודים וכ-10 מיליארד לא הוחזרו. הקהילה היהודית לא תבעה סכום זה מממשלת הולנד. כל שהיא דרשה הוא הערך העכשווי של הכסף שנלקח באופן לא חוקי או לא מוסרי על ידי ממשלת הולנד מאז המלחמה – על פי הוועדות הממשלתיות. סכום זה עולה הרבה על מיליארד גילדן, ומהווה לא יותר מ-15-10 אחוז מן הכסף שלא הוחזר אחרי המלחמה. מאז נודע כי ממשלת הולנד תעניק סכום של 400 מיליון גילדן. בפועל ממליצה ממשלת הולנד לבית הנבחרים, כי תשלם 4% ממה שלא הוחזר או כשליש ממה שמגיע. הסכום המוצע אמנם עולה על המלצתה של ועדת ון-קמנאדה, כדי לשפר את תדמיתה. כך ייראה, שהממשלה מיישרת קו עם הממשלות הקודמות מן התקופה שלאחר המלחמה, אשר נהגו באופן מפלה כלפי היהודים. כמו כן ניווכח כי ממשלת הולנד למדה לדבר יפה יותר, אך לא לפעול בהתאם. בזה היא מניחה את הבסיס לביקורת המוצדקת שתדדוף את הולנד עוד זמן רב. ה-CJO חלש מדי, ואין בכוחו להיאבק עד תום על זכויות היהודים ההולנדים.

אנטומיה של משא ומתן

ועדות החקירה ריכזו חומר ניכר, אשר היה ידוע בחלקו אך התפזר בקרב מקורות רבים. אולם המלצותיה הכספיות של ועדת ון-קמנאדה עשו שירות גרוע לא רק ליהודי הולנד אלא גם לממשלתה. בהרצאה לפני פלטפורם-ישראל לפני יותר מחצי שנה, ניתח כותב שורות אלו מנקודת ראות של תורת המשא ומתן את האסטרטגיה הלא-מוצהרת, וכנראה הבלתי-פורמלית, של ממשלת הולנד כלפי הקהילה היהודית בעניין נכסי השואה.⁴⁴ ניתוח זה נערך על רקע האסימטריה ביחסי הכוחות בין מדינה בעלת כח-אדם ומשאבים כספיים כמעט בלתי מוגבלים מצד אחד, לבין קהילה קטנה והלומה, מן הצד השני. האסטרטגיה בפועל של ממשלת הולנד מורכבת מארבעה יעדים: להמנע מסכסוכים עם הקהילה היהודית בעולם; להגיע להסכם סופי שיתקבל על דעתם של ארגונים יהודיים הולנדיים רבים ככל האפשר; להגיע לאמת היסטורית מקובלת בנושא כדי לצמצם את הנזק התדמיתי להולנד; לשלם ליהודים מעט ככל האפשר. התבוננות באירועים עד כה מחזקת הערכות אלה לגבי האסטרטגיה של הממשלה ההולנדית. אולם ההמלצות הכספיות הנמוכות של ועדת ון-קמנאדה מסכנות מטרות אסטרטגיות אלו, גם עתה כאשר ממשלת הולנד החליטה להגדיל את הסכומים המדוברים. הוויכוח יימשך סביב נושא זה עקב אי שביעות רצונם של יהודים רבים ואולי גם של הקונגרס היהודי הבינלאומי. גם התקשורת, כולל התקשורת הבינלאומית, תמשיך להתעניין בנושא האפליה המקוממת נגד היהודים לאחר מלחמת העולם, המוכחת

ההיבטים הכלכליים

החלק הבעייתי ביותר בדו"ח ועדת ון-קמנאדה קשור להערכתה של החברה הבינלאומית לראיית חשבון KPMG לגבי סכום הביזה והפיצוי של רכוש יהודי.⁴² הדו"ח קובע בצדק, שנשדדו יותר מ-90 אחוזים מרכושה של יהדות הולנד במהלך המלחמה. המשפט הלכוי ביותר בדו"ח הוא זה הקובע; שניתן להעריך "שביות היהודים על ידי הכובש הגרמני הגיעה לפחות למיליארד גילדן, ושבמהלך השנים הוחזרו לפחות 900 מיליון גילדן. מכאן אי אפשר להסיק ש-100 מיליון גילדן לא הוחזרו. שני הסכומים לוטים, כאמור, בחוסר בהירות רבה".⁴³

סכומים אלו אינם צמודים למדד, ועל כן הם מטעים מאוד, שהרי הם מתייחסים לערכים שונים של הגילדן על פני כמה עשורים. ניתן להסביר את האבסורד הכלכלי במשפט זה כך: "עשרה מלונים נגנבו; תשעה צימוקים הוחזרו; מי שמסיק מכך שחסר פרי אחד – טועה". ברור לכל ישראלי ממוצע, שהשוואה בין כספים משנות הארבעים לכספים משנות השבעים או שנות האלפיים היא מגוחכת. אולם, ההולנדי הממוצע איננו מצוי בהצמדה למדד, ולכן אינו מזהה את הצביעות הפיננסית של דו"ח KPMG. הכנתו של דו"ח ממשלתי באופן, שמשמעותו המעוותת תהיה מובנת רק למומחה כלכלי, היא מבישה.

- politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*. Nijmegen: Sun, 1999.
10. Commissie Scholten, *op. cit.*, p. 250.
  11. See also Manfred Gerstenfeld, "After the Commission Reports, What is Next?," Lecture at seminar of Platform Israel, Tel Aviv, 17 January 2000 (Dutch Internet version: <http://www.sisanit.com/ajalah/news>).
  12. Commissie Van Kemenade, draft report (unpublished), p. 71.
  13. *Algemeen Dagblad*, 28 January 2000.
  14. *NW*, 28 January 2000.
  15. *Ibid.*
  16. Press release, 27 January 2000.
  17. Gerstenfeld, Platform lecture, *op. cit.*, notes 1 and 10.
  18. Commissie Kordes, *op. cit.*
  19. *Ibid.*, p. 8.
  20. *Ibid.*, p. 70.
  21. Liquidatie Vermogensverwaltung Sarphatistraat and Vermogensverwaltung- und Rentenanstalt.
  22. Commissie Kordes, *op. cit.*, p. 25.
  23. *Ibid.*, p. 31.
  24. *NRC Handelsblad*, 27 January 2000.
  25. *Ibid.*, 1 February 2000.
  26. Commissie Scholten, *Tweede Wereldoorlog: Roof en Rechtsherstel. Eerste rapport van de Begeleidingscommissie onderzoek financiële tegoeden WO-II in Nederland*. Leiden, 16 December 1998.
  27. Commissie Scholten, Final Report, *op. cit.*
  28. Gerard Aalders, *Roof* (The Hague: Sdu, 1999).
  29. Vereniging voor de Effectenhandel.
  30. Commissie Scholten, Final Report, *op. cit.*, p. 270ff.
  31. Aalders, *Roof*, *op. cit.*, p. 191.
  32. *Ibid.*, p. 180.
  33. *Ibid.*, p. 196.
  34. Commissie Scholten, Final Report, *op. cit.*, p. 253.
  35. Commissie Scholten, First Report, *op. cit.*, p. 15.
  36. *Ibid.*, p. 12.
  37. *NRC Handelsblad*, 29 January 2000
  38. Eric J. Fischer, Lecture for Platform Israel, Tel Aviv, 17 January 2000.
  39. WUV, Wet Uitkering Vervolgden.
  40. Commissie Van Kemenade, Final Report, *op. cit.*, p. 101.
  41. *NRC Handelsblad*, 25 November 1998.
  42. Commissie Van Kemenade, summary of KPMG report, p. 88ff.
  43. *Ibid.*, p. 72.
  44. Manfred Gerstenfeld, "What should Dutch Jews Want and Why?," Lecture at seminar of Platform Israel, Tel Aviv, 5 July 1999.
  45. Commissie Van Kemenade, Final Report, *op. cit.*, p. 87.

באופן מפורט בדו"ח. קליין הבין זאת באומרו: "לשפוט את תהליך ההחזר שלאחר מלחמת העולם...פירושו לשפוט את הולנד"⁴⁵ אכן, ממשלת הולנד הצליחה לתמרן את הקהילה היהודית אל הפינה, ללא קשיים מרובים. לדו"ח ון-קמנאדה ישנה משמעות שונה עבור הממשלה ההולנדית ועבור הולנד מזו שיש לו עבור יהדות הולנד. עבור הממשלה, היתה זו הזדמנות אחרונה למצוא פתרון מקובל לנושא זה, שבו כשלו קודמותיה. במצב העניינים הנוכחי נראה, שגם ממשלת הולנד הנוכחית עומדת להיכשל במבחן.

* * *

מנפרד גרסטנפלד הוא יושב ראש ההנהלה של המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה, ומשמש כיועץ בינלאומי המתמחה באסטרטגיה עסקית לתאגידים רב-לאומיים. בין ספריו: *Israel's New Future: Interviews* (המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה וראובן מס, 1994); "סביבה ובלבול" (מכון ירושלים לחקר ישראל והוצאת הקיבוץ המאוחד, 1998); *Judaism, Environmentalism, and the Environment* (מכון ירושלים לחקר ישראל וראובן מס, 1998).

* * *

הערות

1. See also Manfred Gerstenfeld, "Wartime and Post-war Dutch Attitudes Toward the Jews: Myth and Truth," *Jerusalem Letter/Viewpoints* No. 412, 15 August 1999. An expanded Hebrew version was published in *Nativ*, January 2000.
2. *Algemeen Dagblad*, 26 January 2000.
3. *Die Volksrant*, 25 January 2000.
4. Commissie Kordes, *Tweede Wereldoorlog: Roof en Rechtsherstel. Archieven Tastbare goederen Claims. Second Report*. The Hague, 9 December 1998; Commissie Scholten, *Tweede Wereldoorlog: Roof en Rechtsherstel. Eindrapport van de Begeleidingscommissie onderzoek financiële tegoeden WO-II in Nederland*. Leiden, 15 December 1999.
5. Speech of Prime Minister Wim Kok, International Forum on the Holocaust. Stockholm, 26 January, 2000.
6. Commissie Van Kemenade, *Tweede Wereldoorlog: Roof en Rechtsherstel. Eindrapport van de Contactgroep Tegoeden WO II*. Amsterdam: 27 January 2000, p. 102.
7. *Ibid.*
8. Commissie Scholten, *op. cit.*, p. 261.
9. Remieg Aerts, Herman de Liagre Bohll, Piet de Rooy & Henk te Velde, *Land van kleine gebaren: een*